

INSON BILISH FAOLIYATINING KOGNITIV MEXANIZMLARI VA ULARNING TILDA NAMOYON BO'LISHI

Qurbonova Nafosat Bakayevna

O'zDJTU o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu tezisda inson bilish faoliyatining kognitiv mexanizmlari, bilimlarning ongda shakllanishi va ularning til vositasida ifodalanish xususiyatlari tahlil qilinadi. Idrok, xotira, tafakkur, konseptuallashtirish va kategoriyalash jarayonlarining o'zaro munosabati kognitiv yondashuv asosida yoritiladi. Shuningdek, til birliklarining inson tajribasi va bilimlar tizimi bilan aloqasi, kognitiv jarayonlarning nutqiy faoliyatdagi ahamiyati ochib beriladi.

Kalit so'zlar: kognitologiya, bilish faoliyati, kognitiv mexanizmlar, idrok, xotira, tafakkur, konseptuallashtirish, kategoriyalash, til va ong, kognitiv jarayonlar.

Insonning borliqni anglashi, bilimlarni egallashi va ularni nutq orqali ifodalashi murakkab kognitiv jarayonlar bilan bog'liq. Zamonaviy ilmiy qarashlarda ushbu jarayonlarni o'rganish kognitologiyaning asosiy yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Kognitologiya inson ongida axborotning qabul qilinishi, qayta ishlanishi, saqlanishi va yangi bilimlarni shakllantirish mexanizmlarini fanlararo yondashuv asosida o'rganadi. Uning doirasida til insonning bilish faoliyati bilan uzviy aloqada bo'lgan tizim sifatida qaraladi. Kognitiv yondashuvning muhim jihati shundaki, inson bilimlari tashqi voqelikning oddiy nusxasi sifatida emas, balki idrok, tajriba, xotira va tafakkur orqali qayta ishlangan mazmun sifatida namoyon bo'ladi. Shu sababli til hodisalarini chuqur anglash uchun ularning ortida turgan aqliy jarayonlarni ham hisobga olish zarur.

Inson bilish faoliyatining muhim tarkibiy qismlariga idrok, diqqat, xotira, tafakkur va til kiradi. Idrok tashqi olam haqidagi axborotni qabul qilish va mazmunli tarzda anglashga xizmat qiladi. Diqqat axborotning muayyan jihatlariga e'tibor qaratishni ta'minlaydi, xotira esa olingan ma'lumotlarni saqlash va zarur vaziyatlarda qayta tiklash imkonini beradi. Tafakkur ushbu ma'lumotlar o'rtasida munosabatlar o'rnatish, xulosalar chiqarish va yangi bilimlarni shakllantirish bilan bog'liq. Mazkur jarayonlar bir-biridan ajralgan holda emas, balki o'zaro ta'sirda faoliyat ko'rsatadi. Kognitologiyada bilimlarning ongda tashkil topishi masalasi alohida ahamiyatga ega. Inson yangi axborotni qabul qilganda uni mavjud bilimlari va avvalgi tajribasi bilan taqqoslaydi. Natijada ma'lumotlar o'rtasida semantik aloqalar yuzaga keladi, ayrim belgilar umumlashtiriladi va muayyan tushunchalar shakllanadi. Ushbu jarayon konseptuallashtirish bilan bog'liq bo'lib, insonning voqelikni mazmunan anglashiga imkon beradi.

Kategoriyalash esa predmet va hodisalarni umumiy xususiyatlariga ko'ra guruhlash jarayonidir. Inson kundalik faoliyatida juda katta hajmdagi axborot bilan to'qnash keladi. Ularni alohida-alohida o'zlashtirish o'rniga, o'xshashlik va farqlar asosida guruhlarga ajratadi. Kategoriyalash orqali bilimlar tizimlashtiriladi, yangi hodisalarni tanib olish va ular haqida xulosa chiqarish osonlashadi. Til birliklarining ma'no guruhlari, sinonimik qatorlar va semantik kategoriyalarni o'rganishda ham ushbu jarayonning ahamiyati katta.

Kognitiv jarayonlar va til o'rtasidagi munosabat kognitiv tilshunoslikning asosiy muammolaridan biridir. Til insonning bilimlarini ifodalash bilan birga, ularni tartibga solish va boshqalarga yetkazish vositasi ham hisoblanadi. So'z ma'nosi ko'pincha faqat lug'aviy izoh bilan chegaralanmaydi; u muayyan vaziyat, nutqiy kontekst va insonning dunyo haqidagi bilimlari bilan bog'liq holda anglanadi. Shu bois bir xil til birligi turli kontekstlarda qo'shimcha ma'no va assotsiatsiyalarni yuzaga keltirishi mumkin. Ronald Langakerning kognitiv grammatika haqidagi qarashlarida til shakllari insonning konseptuallashtirish

faoliyati bilan uzviy bog'liq holda izohlanadi. Jorj Lakoff va Mark Jonsonning konseptual metafora nazariyasi esa mavhum tushunchalarni kundalik tajriba orqali anglash mexanizmlarini ko'rsatadi. Ushbu nazariy yondashuvlar tilni inson tafakkuridan ajratib o'rganish mumkin emasligini asoslashga yordam beradi. Kognitiv mexanizmlarning nutqiy faoliyatdagi namoyon bo'lishi matnni tushunish jarayonida ham kuzatiladi. O'quvchi yoki tinglovchi axborotni qabul qilish bilan cheklanmaydi: u kontekstdan foydalanadi, oldingi bilimlarini faollashtiradi, mantiqiy bog'lanishlarni tiklaydi va muallif nazarda tutgan mazmunni anglashga intiladi. Demak, matn mazmunini tushunish til birliklari ma'nolarini bilish bilan bir qatorda, ularni yaxlit bilim tizimida talqin qilishni ham talab etadi. Kognitiv yondashuvning amaliy ahamiyati ta'lim va xorijiy tillarni o'qitish jarayonida ham ko'zga tashlanadi. Yangi so'zlarni mavzuviy guruhlar, semantik aloqalar, kontekst va assotsiatsiyalar orqali o'rgatish ularning mazmunini chuqurroq anglashga yordam berishi mumkin. Shuningdek, o'quvchilarning avvalgi bilimlarini faollashtirish va yangi ma'lumotlarni mavjud bilimlar bilan bog'lash ta'lim jarayonini mazmunli tashkil etishga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, inson bilish faoliyati idrok, diqqat, xotira, tafakkur va til kabi o'zaro bog'liq kognitiv jarayonlar asosida amalga oshadi. Ushbu mexanizmlar axborotni qabul qilish, bilimlarni tizimlashtirish, konseptlarni shakllantirish va ularni nutqda ifodalashda muhim o'rin tutadi. Kognitologiya hamda kognitiv tilshunoslik doirasidagi nazariy qarashlar til birliklarining mazmunini inson tajribasi va tafakkuri bilan bog'liq holda izohlash imkonini beradi. Shu sababli bilish faoliyatining kognitiv mexanizmlarini o'rganish til hodisalarini chuqur tahlil qilish, matn mazmunini anglash va ta'lim jarayonlarini takomillashtirish uchun nazariy-amaliy ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Langacker, R. W. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume I: Theoretical Prerequisites*. Stanford: Stanford University Press, 1987.

2. Talmy, L. *Toward a Cognitive Semantics. Volume I: Concept Structuring Systems*. Cambridge, MA: MIT Press, 2000.

3. Kamiljonovna S. N. Factores cognitivos que influyen en la adquisición del español como segunda lengua //European scholar journal. - 2024. - T. 5. - №. 2. - C. 47-48.

4. Fotima Abdullaeva. (2024). The structural and semantic analysis of terms of ordinary words. *IMRAS*, 7(4), 257–259. Retrieved from <https://journal.imras.org/index.php/sps/article/view/1272>